

VI

ŽIVOT TEORIJE

OSPORAVANI IZBORI U 21. VEKU

Radionica „Osporavani izbori u 21. veku” održana je na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju 3. oktobra 2025. godine. Razlozi za organizovanje ove radionice bili su dvojaki.

Prvo, literatura o osporavanim izborima predstavlja polje u razvoju koje se grana u brojnim pravcima. Ipak, ona ostaje sadržinski nedovoljno razvijena: i dalje više znamo na osnovu komparativnih studija malog broja slučajeva i pojedinačnih studija slučaja nego na osnovu širih, kumulativnih istraživanja. Radionica je stoga imala za cilj da okupi naučnike sa stručnim znanjem o Srbiji i one sa znanjem o komparativnim slučajevima iz Centralne Evrope, Jugoistočne Evrope i Centralne Azije.

Drugo, neposredni povod za organizovanje radionice u oktobru 2025. godine bila je dvadeset peta godišnjica izbora iz 2000. godine i demokratske tranzicije koja je usledila. Iako ovi događaji ostaju živi u javnom diskursu, postoje njihove suprotstavljene interpretacije, posebno u pogledu toga kako su izbori iz 2000. godine i njihove posledice odjeknuli, i na domaćem planu i u regionu.

Organizatori su nastojali da podsticanjem horizontalne integracije izgrade veze između različitih regija i tema. Učesnici su predstavili svoje radove u različitim fazama: neki su tek okončali obimne projekte, drugi su se nalazili na samom početku, spajajući uvide komparativista i stručnjaka za pojedine zemlje. Na radionici su izlagali Nataša Vunš (Univerzitet u Friburu), Nebojša Vladislavljević (Univerzitet u Beogradu), Dušan Spasojević (Univerzitet u Beogradu), Adam Balcer (Koledž Istočne Evrope u Vroclavu), Vujo Ilić (Univerzitet u Beogradu), Ludvika Vlodek (Univerzitet u Varšavi), Marko Kmezić (Univerzitet u Gracu) i Fernando Kasal Bertoa (Univerzitet u Notingemu), navedeni redosledom izlaganja.

Sesije su moderirali Tara Tepavac i Vujo Ilić iz Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, dok su u organizaciji učestvovali Luka Glušac, Dejan Bursać, Andrej Ševo i Nemanja Anđelković. Radionicu su podržali Fondacija Hajnrih Bel i Poljski institut u Beogradu.

Ovaj tekst sadrži uređene verzije uvodnih izlaganja sa radionice, prevedene na srpski jezik za domaću čitalačku publiku.

Nataša Vunš

Univerzitet u Friburu

Demokratska opredeljenost: Zašto građani tolerišu demokratsko nazadovanje

Knjiga *Demokratska opredeljenost: Zašto građani tolerišu demokratsko nazadovanje* upravo je objavljena. Na koricama se nalazi mađarski parlament pod vodom, sa svom simbolikom koju to sa sobom nosi. Pitanje koje u ovoj knjizi postavljam glasi: Zašto građani tolerišu demokratsko nazadovanje? Zato što često imamo, barem na početku procesa demokratskog nazadovanja, a moglo bi se reći da je to bilo i u slučaju Srbije, izbore koji funkcionišu na pošten način, i na vlast dovode lidere koji potom počinju da razgrađuju demokratiju, a ipak nastavljaju da uživaju podršku birača na narednim izborima. To je zagonetka kojom se moja knjiga bavi.

U literaturi postoje dva ustaljena objašnjenja. Prvo, koje se javlja pretežno u američkom kontekstu, usredsređeno je na ideju partijske polarizacije. Postoji partijski dvostruki standard, odnosno demokratsko licemerje, u slučaju kada birači odlučuju da nastave da podržavaju svog lidera koji urušava demokratiju samo zbog partijske lojalnosti, jer radije bi da je „njihova strana” na vlasti nego suprotna, čak i ako to podrazumeva prihvatanje narušavanja demokratskih principa od strane partije koju podržavaju.

Drugo ustaljeno objašnjenje usredsređeno je na pravljenje kompromisa između vrednosti. I u ovom slučaju građani uviđaju da se demokratija urušava, ali daju prednost ekonomskim ili kulturnim orijentacijama koje kandidati za javne funkcije zastupaju, svesno previđajući demokratske prekršaje. Oba ova objašnjenja počivaju na ideji kompromisa, pretpostavljajući da građani vide šta se događa, ali biraju neke druge prioritete.

U svojoj knjizi razvijam drugačiju perspektivu: možda, iz perspektive istraživača, procenjujemo značaj tvrdnje da u svetu postoji široko rasprostranjena podrška demokratiji. Jer kada razgovaramo s ljudima neposrednije, uočavamo veoma različita razumevanja demokratije, od kojih su neka zapravo sasvim kompatibilna s postupcima demokratskog nazadovanja koje sprovode lideri. To je nešto što sam želela dublje da istražim.

Teorijski argument koji iznosim jeste da se razumevanja demokratije građana prevode u različite stepene demokratske opredeljenosti, i da ona, zauzvrat, oblikuju njihovo izbornu opredeljenje. Argument ima dimenziju potražnje i dimenziju ponude. Od građana se očekuje da imaju prethodno, mada ne u potpunosti, formirane demokratske stavove. No, i na strani elita postoje aktivni napor da uvere građane kako su postupci koje preduzimaju zapravo demokratski i stoga kompatibilni s nastavkom njihove izborne podrške.

Argument se dalje razvija u tri koraka. Najpre, na strani potražnje, a ovo je zapravo argument koji prevazilazi kontekst postkomunizma na koji se u ovoj knjizi fokusiram, opredeljenost prema liberalnoj demokratiji ostaje neravnomerna među građanima. To čini delove biračkog tela podložnim kompromisima prisutnim u nekim ustaljenim objašnjenjima, kao i većinskim i iliberalnim apelima političkih elita koje nastoje da demokratiju prikažu kao nešto drugačije od liberalne verzije koju su istraživači skloni da uzimaju kao standard.

Na strani ponude, tvrdim da političke elite namerno nastoje da mobilišu ta divergentna razumevanja kako bi osigurale kontinuiranu izbornu podršku, čak i dok se upuštaju u demokratske prekršaje. Konačno, kada ove dve strane povežemo, pretpostavka je da su građani s nižim stepenom opredeljenosti prema liberalno-demokratskim normama skloniji tolerisanju demokratskih prekršaja u odnosu na one s višim stepenom opredeljenosti. Obrnuto, od građana s višim stepenom opredeljenosti prema liberalnoj demokratiji očekivala sam veću verovatnoću da kazne kandidate koji krše liberalno-demokratske norme.

Dva slučaja koja ovde razmatram su Mađarska i Poljska. Upravo sam od Švajcarskog nacionalnog naučnog fonda dobila istraživačko finansiranje za naredne četiri godine kako bih ovu pojavu ispitala u još osam zemalja, uključujući i zapadnoevropske. Nije reč o tome da postkomunistički građani ne razumeju demokratiju, već o mnogo širem precenjivanju onoga što ta podrška zapravo znači.

Nije potrebno posebno naglašavati da je način na koji trenutno merimo podršku demokratiji u komparativnoj perspektivi relativno površan. Često ispitanicima postavljamo pitanja poput: „Da li vam je demokratija važna?” – ko će reći ne u odsustvu alternative? „Mislite li da je demokratija bolja od ostalih sistema?” Na osnovu ovih ustaljenih mernih instrumenata, postoji tendencija da se zaključi da postoji paradoks: „Građani podržavaju demokratiju, a ipak podržavaju lidere koji sprovode demokratsko nazadovanje.” Nasuprot tome, predlažem da možda treba da zađemo malo dublje u značenje tog pojma, primenom kompozitnog pristupa.

Nije dovoljno pitati: „Podržavate li liberalne ideje demokratije?” Većina ispitanika ih podržava, ali moramo uzeti u obzir i druge koncepcije razumevanja demokratije. Klasičnom liberalnom naglašavanju jednakih prava i ograničenja izvršne vlasti dodajem još tri koncepcije. Prvo, razmatram podršku redistributivnom razumevanju demokratije, odnosno demokratiji kao sistemu koji obezbeđuje javna dobra, što je razumevanje koje je više usmereno na ishode. Drugo, ispitujem većinsko razumevanje demokratije, prema kojem vlada, kada osvoji većinu na izborima, može da čini šta god želi. Ovu pojavu identifikovala sam i kroz fokus grupe u kojima se

pokazala posebno izraženom, naročito u Poljskoj. Na kraju, razmatram otvoreno autoritarna razumevanja koja mogu delovati kao protivrečna, ali kada pitamo građane šta je za njih demokratija i oni odgovore „To je kada građani plaćaju poreze i čekaju naredne četiri godine da uzvrate”, takvo razumevanje bilo bi bliže autoritarnom.

Na osnovu skorova ispitanika duž sve četiri dimenzije, sprovela sam analizu latentnih profila. Identifikovala sam pet posebnih grupa faktora koje ću kratko obrazložiti. Generalno se javlja veoma visoka podrška liberalnoj dimenziji, a među onima koje kvalifikujem kao izražene liberale prisutna je i snažna podrška redistributivnoj dimenziji. Podrška većinskoj i autoritarnoj dimenziji znatno je niža. Ovde imamo jasnu opredeljenost prema liberalnoj demokratiji, a ne prema drugim oblicima.

Kako se krećemo kroz grupe, uočavamo mnogo veću grupu s relativno visokom podrškom većinskim stavovima, ali i dalje s veoma visokom podrškom liberalnim stavovima. Ambivalentne demokrate smatraju da je sve podjednako važno, pa je teško zaključiti šta to znači u pogledu njihovog razumevanja demokratije. U jednoj varijanti imamo veoma veliku grupu indiferentnih ispitanika koji odgovaraju: „Kada se ovako postavi pitanje, to je komplikovano, pa ću sve oceniti manje-više na sredini skale.” I potom imamo malu, ali ipak postojeću grupu autoritaraca koji imaju visoke ocene na autoritarnim i veoma niske ocene na liberalnim stavovima.

Kada pogledamo distribuciju grupa u Mađarskoj, ukratko, ispostavlja se da velika većina spada u kategoriju slabih liberala, koji su veoma otvoreni za kooptaciju. Ako naglašavate većinsku i redistributivnu dimenziju, bićete skloniji da kažete: „Na kraju krajeva, šta znači nezavisno pravosuđe; radije ću se opredeliti za stambene kredite ili naknade za brigu o deci.”

U Poljskoj je zanimljivo to što je indiferentna grupa gotovo jednako velika kao grupa slabih liberala. Dolazimo do tačke u kojoj građani kažu: „Više nisam siguran, jer čujem toliko suprotstavljenih stavova o tome šta je demokratija, da je teško mogu definisati u apstraktnom smislu. Ali kada pogledam u praksi, nisam siguran da li je to nešto u šta zaista možemo da verujemo.”

Prelazeći na stranu ponude, izdvajam dve stvari preuzete iz *V-Party* indeksa: antipluralistički diskurs, koji osporava ono što bi trebalo da bude legitimni politički pluralizam i koji se vezuje za osporavane izbore, naročito je izražen u slučaju Fidesa, ali ne i kod ostalih stranaka. Ovde nije reč o polarizovanom diskursu u kojem svi počinju da tvrde da je druga strana loša. Radi se o tome da Fides osporava potrebu za pluralizmom. Ovo podrobnije ispitujem kroz analizu diskursa, uz veoma snažan naglasak, u mađarskom slučaju, na vrednostima, iliberalnim vrednostima, hrišćanskim vrednostima i ideji da je to daleko važnije od zapadnog liberalnog modela.

U Poljskoj imamo sličnu situaciju, Stranka prava i pravde (PiS) usvaja sve izrazitiji antipluralistički diskurs, s nešto raznovrsnijim diskursom u pozadini, koji uključuje, na primer, snažan naglasak na ekonomskom rastu, odlažući liberalnu dimenziju demokratije za kasniju fazu i trenutno se fokusirajući na poboljšanje životnog standarda građana, uz citate koji glase: „Demokratija se tiče poboljšanja ekonomskih ishoda.”

Kada ove dve strane povežemo (radila sam na dva kombinovana eksperimenta sa različitim kolegama, a zatim ih ponovo analizirala koristeći ove grupe), u oba slučaja nalazi potvrđuju moju glavnu hipotezu o relevantnosti liberalne demokratske opredeljenosti.

U Poljskoj, kada razmatramo prve dve stavke, sudije i medije, imamo dva suprotstavljena kandidata s različitim pozicijama o ekonomiji, poreskoj politici, kulturnim pitanjima koja smo uključili, pravu na abortus, ali i o dve demokratske stavke. Možemo uočiti da su upravo demokratski atributi oni kod kojih se javljaju najveći efekti, a zajednička partijska pripadnost potvrđuje prvu preovlađujuću hipotezu.

Kada razmatramo ove različite grupe, *izražene liberale*, *slabe liberale*, i tako dalje, upravo su *izraženi liberali* oni koji su najskloniji da nagrade liberalne pozicije u pogledu sudija i slobode medija, i istovremeno najskloniji da kazne one autoritarnije, a ovde i većinske, kada je reč o sudijama. Ovo je zapravo istaknut aspekt koji neposredno oblikuje i izbornu opredeljenost.

Kada posmatramo partijske podgrupe u Poljskoj, vidimo da su glasači PiS skloniji da manje kažnjavaju neliberalne pozicije, što je razumljivo s obzirom na to da je PiS bio na vlasti u vreme sprovođenja ankete. Nalazi u Mađarskoj su uporedivi, uz visoku istaknutost demokratskih atributa, ali i duboku kulturnu podelu. Tako da možemo videti da postoje argumenti o tome kako različiti nivoi demokratske opredeljenosti oblikuju izborne opredeljenosti.

Zašto je ovo važno za osporavane izbore? Na strani potražnje, ako kod dela građana postoji niži stepen posvećenosti liberalnoj demokratiji, to oblikuje njihovu sposobnost da, pre svega, prepoznaju, a potom i njihovu volju da kazne demokratske prekršaje izabраниh lidera. Ako neko ne uočava da je nešto problem, nije u mogućnosti da postupi u smislu reakcije na taj problem.

Na strani ponude, a uverena sam da je to slučaj i u drugim zemljama, zaista imamo aktivnu mobilizaciju alternativnih razumevanja koja čini postupke elita manje osporivim. Ako elite tvrde da ne nameravaju da uruše nezavisnost pravosuđa, već da je reč o pitanju lustracije, to odjednom na papiru zvuči više demokratski.

No, i ovo je noviji nalaz do kojeg sam došla u saradnji sa svojom kolegicom Terezom Gesler. Postoje, naime, slučajevi, kao što pokazujemo

na primeru Mađarske, u kojima demokratska podela unutar biračkog tela može ujediniti inače ideološki heterogenu opoziciju u odbrani demokracije od dominantne vladajuće stranke. Pitanje je, međutim, da li je teren u tom trenutku možda toliko nagnut u korist vladajuće stranke, da to nije dovoljno. Nažalost, čini se da je upravo to ono što se dogodilo u Mađarskoj.

Nebojša Vladislavljević

Univerzitet u Beogradu

Osporavani izbori i protesti u takmičarskom autoritarizmu

Sporovi oko izbora imaju različite posledice u različitim oblicima režima i označavaju važno mesto ukrštanja institucionalne politike, čiji su deo izbori, i politike protesta ili osporavanja.

Kada je reč o obliku režima, osporavane izbore, očigledno, vidamo u svim vrstama poredaka, u demokratijama i u svim oblicima autoritarnih režima. U demokratijama, međutim, sporovi oko izbora, ma koliko bili kontroverzni, možda i zato što akteri nisu navikli na takve situacije, obično se razrešavaju pravnim putem. Imamo, na primer, američke izbore 2000. i 2020. godine, uz mnogo buke, ali na kraju, nije bilo značajnijih posledica.

Potom imamo autoritarne režime, uključujući hegemonski izborni autoritarizam sa višestranačkim izborima. Ipak, u takvom režimu nema stvarne političke utakmice, svrha izbora je konsolidacija autoritarne vlasti. Ima izuzetaka, kao što je Belorusija pre nekoliko godina, ali veoma su retki.

Zanimljivi su takmičarski autoritarni režimi u kojima osporavani izbori proizvode ozbiljne posledice. Postoji više primera – u Srbiji, sredinom devedesetih, potom 2000. godine, u Gruziji 2003. godine, zatim u Ukrajini u nekoliko navrata, te u Turskoj na lokalnim izborima. I uvek postoji veza s politikom protesta ili osporavanja.

Pre nego što dođem do te tačke, pokušaću da ukratko situiram ovaj argument u širi kontekst. Postoji široka rasprava o ulozi izbora u demokratizaciji u različitim oblicima režima. Imamo dva suprotstavljena argumenta: jedan ističe da puko ponavljanje višestranačkih izbora u dužem razdoblju, čak i kada nisu slobodni i pošteni, podstiče demokratizaciju, demokratske vrednosti i građanske slobode, a podiže troškove represije i smanjuje troškove tolerancije. Kritičari pak kažu da izbori u takvim kontekstima nisu proizveli značajnije političke promene. Reč je prevashodno o legitimisanju onoga što se već dogodilo ili o otkrivanju pojedinosti, tako da ponavljanje izbora ne redistribuira moć između opozicije i vlasti, već zapravo samo sankcioniše ranije promene.

Moja istraživanja takmičarskog autoritarizma, posebno u Srbiji tokom devedesetih i, šire, u drugim postkomunističkim autoritarnim režimima, podudaraju se s ovim drugim argumentom. Izbori teže da pokažu samo ono što se već dogodilo u širem kontekstu sukoba između autoritarne vlasti i opozicije. Važni oblici sukoba odvijaju se znatno pre izbora, a mnogo toga zapravo se tiče politike protesta.

Kada govorimo o raspravi koja postoji o pokrađenim ili osporavanim izborima, nameće se pitanje: koje su implikacije? Argument koji nam može pomoći u traženju odgovora u osnovi je Takerov, a dalje su ga razvijali Tompson i Kunc. Izborna prevara podstiče proteste delegitimisanjem režima, razotkrivanjem ili fokusiranjem nezadovoljstva građana, olakšavanjem koordinacije između opozicionih snaga i građana, te pokretanjem podela unutar elita na vlasti i prelaska na stranu opozicije.

Ipak, mislim da su stvari zapravo bitno složenije. Moja istraživanja pokazuju da ogorčenje građana izbornom krađom izaziva veliku antirežimsku mobilizaciju samo u onim slučajevima u kojima postoje snažni opozicioni identiteti, mreže i organizacije, koji potiču iz ranijih talasa protesta ili iz ukrštanja politike unutar i van institucija. Podele režimske elite ne izviru iz krađe izbora i moralnog ogorčenja protagonista, već predstavljaju posledicu velikih protesta.

Sada ću reći nešto više o širem problemu ukrštanja institucionalne politike i politike protesta u takmičarskim autoritarnim režimima. Takav kontekst je po prirodi nestabilan, jer zvanično proglašene slobode, uključujući slobode izražavanja, medija, udruživanja i okupljanja, zajedno s takmičarskim izborima, otvaraju politički prostor, kako za opozicione stranke tako i za druge izazivače vlasti da se angažuju u institucijama i van njih. Ipak, zbog velikog jaza kada je reč o moći vlasti i opozicije, odnosno izrazito neravnopravnog terena na kojem se takmiče, sistematski se ograničava delovanje opozicionih snaga, što proizvodi veliko nezadovoljstvo i ogorčenje među građanima. Tako se podstiču sukobi unutar institucija i posebno izvan njih u obliku velikih talasa protesta.

Takođe, institucionalni prostor za organizovanje i delovanje opozicionih snaga u najširem smislu, uprkos praktičnom sistematskom podrivanju zvanično proglašениh sloboda, zapravo usmerava sve opozicione snage, kako unutar tako i van institucija, ka nenasilnom delovanju.

Kada su veliki protesti već u toku, dolazi do najrazličitijih ishoda. Neki ishodi su očigledni i neposredni, kao što su promene politike, smene funkcionera, odbrana zvanično proglašениh ali realno ugroženih sloboda, krize režima, promene garniture na vlasti ili čak promene oblika režima. Ipak, još zanimljivije jesu srednjoročne i dugoročne posledice, koje nazivam

konstitutivnim. Veliki talasi protesta aktivno oblikuju identitete, interese i kapacitete, kako vladajućih elita tako i opozicionih snaga.

Stoga, velike kampanje protesta podstiču polarizaciju, što smanjuje broj demobilisanih i neodlučnih građana. Veliki protesti krnje podršku režimu, a istovremeno učvršćuju solidarnost među preostalim pristalicama režima. Zapravo, podstiču represiju i isključivanje, kao što smo videli u Srbiji u poslednjih nekoliko meseci. Potom, velike protestne kampanje socijalizuju građane u antirežimskom delovanju i jačaju mreže i organizaciju opozicije, što je posebno važno kada je reč o izborima, i posebno po okončanju osporavanih izbora. Veliki protesti olakšavaju izgradnju trajnih programskih društvenih i političkih koalicija. Ako pogledamo šta su te kampanje u devedesetima zapravo učinile, stvorile su dva politička bloka koji su opstali tokom više od jedne decenije posle pada Miloševića.

Pošto politika protesta dramatično oblikuje institucionalnu politiku, trebalo bi, dakle, osporavane izbore analizirati u znatno širem kontekstu sukoba vlasti i opozicije u autoritarnim režimima.

Dušan Spasojević

Univerzitet u Beogradu

Srpska opozicija između participacije i konfrontacije

Izložicu rad koji je objavljen i zasnovan na konferenciji u Gracu. Govorio sam o unutrašnjoj borbi opozicije i dilemama unutar našeg društva oko participacije i neparticipacije.

Kada ste već pre mene zaključili da bojkoti nikada ne funkcionišu, žao mi je što niste bili ovde 2020. godine, kada je čitavo društvo bilo angažovano u toj raspravi. Nekolicina nas koji smo i trenutno prisutni, predstavljala je veoma malu manjinu, a svi ostali su bili veoma entuzijastični: „Kad se bude desio bojkot, sve će se promeniti, svet će razumeti kakav je Vučić...” i tako dalje. Ništa od toga se nije dogodilo, a taj duh bojkota, ta avet bojkota, i dalje je prisutna.

Zahvaljujem i tebi, Nebojša, što ne moram da trošim mnogo reči da objasnim širi kontekst. To je uobičajena dilema unutar kompetitivnog autoritarnog režima – ako učestvuješ, pristaješ na to da trčiš uzbrdo i takmičiš se u neravnopravnim uslovima, i time daješ svoju saglasnost. Čak i ako kažeš da ne daješ saglasnost, ona je implicitna. Možeš ili bojkotovati, ili se angažovati u nekim oblicima ilegalnih aktivnosti, ili učestvovati. A postoji i srednji put. On proističe i iz karaktera samog režima. Reč je, naime, o određenim pregovorima, okruglim stolovima o poboljšanju izbornih uslova, kao što vidimo ovde, najčešće u kontekstu odnosa sa Zapadom.

Izborni uslovi su važni, jer svi ovi režimi žele da se predstave kao demokratije u što većoj meri. Zašto je srpski slučaj zanimljiv i pomalo drugačiji? Postoji rad dvojice uticajnih autora, Levickog i Veja, koji je donekle zane-maren. Naslovljen je *Novi kompetitivni autoritarizam*, objavljen je u časopisu *Journal of Democracy*, i nije metodološki rigorozan niti koherentan kao njihovi uobičajeni radovi. Ipak, u osnovi je inspirisan mađarskim slučajem i donekle srpskim. Oni naglašavaju ove nijanse novog tipa režima i njegovu prilagodljivost, kao i činjenicu da je Vučićeva demokratija znatno demokratskija od Miloševićeve. Postoje značajne razlike između elemenata sistema, a naponi koji se danas ulažu u prikrivanje nepravilnosti su efikasniji, što znači da u ovoj fazi postoji ograničen efekat tih okruglih stolova ili razgovora.

Zbog toga smo u Srbiji morali da pazimo svaki institucionalni rad civilnog društva ili opozicije tokom prošle godine ili godinu i po dana, jer nije bilo napretka, uprkos tome što su se svi koji su bili uključeni angažovali i uložili mnogo truda. Donošeni su novi zakoni, novi podzakonski akti, najrazličitije stvari, ali, ništa se značajno nije promenilo.

Druga pojava koja bi mogla biti zanimljiva u vezi sa Srbijom jeste moja nova fascinacija – to je čitava priča o antipolitičkim, antipartijskim elementima u srpskom društvu. Naravno, možete ih videti svuda, ne samo u Srbiji. Ipak, kada ih smestite uporedo s ovim nepravednim izborima, oni stvaraju izazovnije okruženje, a rasprava između participacije u pregovorima i participacije na izborima postaje oštra i centrifugalna, te deli društvo. Potom možete dodati i ideološke elemente, jer srpske institucije komuniciraju s institucijama Evropske unije o izbornim poboljšanjima, a ne s Rusijom ili Kinom, čime se ojačava podela. Takođe, javljaju se nove stranke na desnom delu političkog spektra, potpuno evroskeptične, populističke ili čak antipolitičke. Ovi novi tipovi aktera zatim dovode u pitanje komunikaciju, pregovaranje i institucionalnu participaciju političara, između ostalog i zato što to koriste kao sredstvo u ideološkoj borbi protiv Evropske unije ili Zapada. Sve je to isprepletano i međusobno se pojačava.

Rasprava o participaciji ili bojkotu nije samo rasprava o tome kako poboljšati izbore, ili kako pobediti na izborima, ili kako se boriti protiv režima, već i o tome gde povući granicu i ko je prava, a ko lažna opozicija. A kada postoji takvo nepoverenje ili nepoštovanje između aktera, to smanjuje sposobnost za saradnju ili čak komunikaciju. Zanimljivo je da kada uzmete u razmatranje perspektivu od deset godina, možete videti kako svaka novonastala stranka menja svoju poziciju za gotovo sto procenata, od potpune nekooperativnosti do kooperativnog odnosa s režimom i učešća u institucijama. To je prilično zanimljivo.

Završni deo slagalice su studenti. Imamo deset do jedanaest meseci studentskog pokreta. I šta se ovde dogodilo? Oni generišu nadu i uzbuđenje,

jer stotine hiljada ljudi izlazi na ulice, a potom većina društva prestaje da razmišlja o izbornim uslovima i kaže „želimo izbore!” Moj prijatelj, novinar, intervjuisao me je pre nekoliko dana. Rekao je: „Dobro, šta se dešava sa izbornim uslovima?” Rekao sam: „Znam da nema razgovora o njima”, što me je podsetilo na to da, kada smo poslednji put pričali, izborni uslovi su bili ključna stvar. Tada su poslanici iz Srbije bili u Evropskom parlamentu, i to je bio centralni politički narativ – kako popraviti izborne uslove.

Danas postoji nada da može da se pobedi na izborima, jer je gomila ljudi na ulicama, super motivisanih, koji donose promene. Ali onda sedimo u salama poput ove i razmišljamo: „Da li mi znamo bolje od tih ljudi na ulici? Treba li da izrazimo zabrinutost?” Treba li da kažemo: „U redu, čekajte, potrebno je nekako i ovo uzbuđenje preneti u institucije, ili treba jednostavno pustiti da se stvari odvijaju same od sebe?” I to je ključna enigma s kojom se borimo, i s kojom ćemo se boriti i u budućnosti.

Takođe, budući da smo imali nekoliko lokalnih izbora koje su opozicija i javnost u jednoj drugačijoj fazi snažno osporavali, znamo da će i naredni veliki parlamentarni izbori biti osporavani. Da li gledamo u gruzijski scenario, u kojem još jednu godinu protesta prolazimo bez mogućnosti da utičemo na ishod, ili će doći do nekog efekta, ili nečeg između? Osećam da bi trebalo da postoji nešto između, jer alternativni scenariji mogu biti zabrinjavajući i zaista, zaista nepredvidivi.

Adam Balcer

Koledž Istočne Evrope u Vroclavu

Protesti, izbori i opozicija u Srbiji, Turskoj i Mađarskoj

Nadovezaću se na ono što je već rečeno, posebno na Dušanovo izlaganje. Nataša je već pokrenula temu o tome da imamo raznovrsnost demokratija: potpune demokratije, liberalne demokratije, izborne demokratije, konsolidovane demokratije, polukonsolidovane demokratije, demokratije sa manjkavostima, i tako dalje. Isto važi i za autokratije – možemo da identifikujemo autoritarne režime, takmičarske izborne režime, zatvorene režime, hibridne režime i tako dalje. I definitivno ću se, sasvim kratko, a siguran sam da ću malo pojednostaviti, izvinjavam se zbog toga, osvrnuti na tri zemlje: Tursku, Mađarsku i Srbiju.

Sve tri zemlje često se svrstavaju u istu kategoriju u raznim indeksima demokratije, na primer, u kategoriju izbornih autokratija. To može biti i neka druga kategorija u kojoj bi bile zajedno svrstavane. Turska je definitivno najautoritarniji slučaj među ove tri države. Sledi Srbija. Na kraju, relativno manje autoritarna zemlja u ovoj grupi je Mađarska.

Naravno, one su do određene mere jedinstvene. Mađarska je, na primer, jedina država članica EU koju *Freedom House* prepoznaje kao delimično slobodnu zemlju. I Srbija spada u ovu kategoriju. *Freedom House* je, na primer, Tursku pre nekoliko godina svrstao u kategoriju neslobodnih zemalja. Ovde se može videti razlika između Turske, Mađarske i Srbije. Sličnosti između ovih zemalja potiču iz činjenice da su sve tri nesumnjivo doživele spektakularno demokratsko nazadovanje i razgradnju vladavine prava.

Ako pogledate Indeks percepcije korupcije, zaista je zapanjujuće koliko brzo je korupcija uznapredovala u sve tri zemlje. I ponovo, Turska je najkorumpiranija zemlja, potom, sa gotovo istim skorom, sledi Srbija, i konačno, Mađarska, nešto manje korumpirana od Srbije, ali najkorumpiranija članica Evropske unije, u ravni sa Bugarskom.

Još jedna sličnost među njima su protesti, demonstracije i masovni skupovi. Mogu ih nabrojati mnogo u Turskoj. Na primer, u novijim godinama: Gezi park 2013. godine, Marš pravde 2017. godine, i protesti nakon hapšenja Ekrema Imamoglua, gradonačelnika Istanbula. U Mađarskoj, 2014. godine protesti protiv internet poreza, 2018–2019. godine nekoliko meseci protesta protiv napada vlade na obrazovanje i pravosuđe. A u Srbiji postoji bogata istorija protesta u devedesetim, posebno početkom decenije. Danas se i srećemo ovde zbog godišnjice protesta. A u novijim godinama, protestovalo se protiv diktature, u okviru protesta „1 od 5 miliona”, „Srbija protiv nasilja”, i, poslednji su, ali ne i najmanje važni, kao što je već pomenuto, studentski protesti.

Definitivno možete videti da su ovi protesti dosta redovni, i odziv je visok. U Mađarskoj i Turskoj masovni skupovi su posebno veliki tokom izbornih kampanja, i izlaznost na izborima je visoka. Ovde možemo videti da je preplitanje između protesta, demonstracija i opozicije u unutrašnjoj politici verovatno najočiglednije. Možemo konstatovati sledeću razliku: u Srbiji je prosečna izlaznost na parlamentarne izbore oko 55 posto. To je izlaznost u poslednjim godinama, i ona je ispod evropskog proseka. Naravno, možete pronaći zemlje u kojima je izborna mobilizacija još niža nego u Srbiji, posebno na Zapadnom Balkanu, ili nedavno u Moldaviji. U Mađarskoj je izlaznost više od 70 posto, dakle veoma visoka, i za Centralnu Evropu. A Turska je definitivno poseban slučaj: 85 posto, što je takođe veoma visoka izlaznost.

U sve tri zemlje, Srbiji, Mađarskoj i Turskoj, možemo primetiti da, poslednjih godina, usled raznih ekonomskih, društvenih i političkih problema i masovnih protesta, dolazi do pada podrške vladajućim strankama i vladi. Rekao bih da, u ovom trenutku, te snage u sve tri zemlje generalno uživaju podršku manjine stanovništva, to je izvesno. Ovde se nazire ključna razlika, a Dušan je već pomenuo ovo pitanje: „Imamo proteste, i onda,

dobro, izbori, šta će se desiti? Kakve implikacije, kakvo pozitivno prelivanje možemo da očekujemo od ovih protesta na izbore?”

Jer ovde možete videti razliku: u Turskoj postoje dve snažne stranke, jedna u opoziciji, Republikanska narodna stranka (CHP), koja trenutno uživa podršku više od 30 posto, i Stranka pravde i razvoja (AKP), s podrškom koja je, u ovom trenutku, neznatno porasla, ali i dalje iznosi oko 30 posto. CHP i AKP imaju manje saveznike čija zajednička podrška iznosi oko 15 posto. A u Mađarskoj imate Fides i Tisu, stranku Petera Mađara. Zajedno, te dve stranke uživaju podršku 85 posto birača, što je verovatno jedinstven slučaj u Evropi i govori o ogromnoj polarizaciji.

U obe zemlje, i u Turskoj i u Mađarskoj, postoji jedan „gazda” koji vlada zemljom, poput Erdogana ili Orbana (možda uskoro Mađara), i postoji alternativa, veoma jasna alternativa. U Turskoj imate čak nekoliko ličnosti u opoziciji: Ekrem Imamoglu i Mansur Javaš, gradonačelnik Ankare, koji je čak popularniji od Ekrema Imamoglua u scenariju predsedničkih izbora protiv Erdogana. Tu je i Ozgur Ozel, novi lider Republikanske narodne stranke.

Istovremeno, opozicija je na lokalnom nivou snažnija, daleko snažnija nego u Srbiji. Opozicija u Mađarskoj kontroliše Budimpeštu, koja, sa predgrađima, čini skoro 30 posto stanovništva Mađarske, Segedin, treći najveći grad, i Pečuj, peti. Erdogan je 2024. godine izgubio lokalne izbore, a opozicija kontroliše Istanbul, Izmir i Ankaru, tri najveća grada. Osvojili su Bursu, četvrti najveći grad, a to je bio ogroman uspeh, s obzirom da je to konzervativni grad.

Pogledajmo, na kraju, Srbiju. Ovde bih rekao da je slika, kada je reč o opoziciji, prilično sumorna, jer u parlamentu trenutno imamo opoziciju koja je ideološki veoma raznovrsna. Dušan je već pomenuo evoluciju njihovih političkih ideja, pozicija i slično. Opozicija kontroliše nešto manje od 40 posto poslaničkih mesta, ali raspoređenih na 11 poslaničkih grupa, od kojih su četiri kombinacija više stranaka, uz čak sedam nezavisnih poslanika, dok najveća opoziciona grupa broji svega 12 poslanika. To znači da je opozicija u Srbiji, za razliku od Mađarske i Turske, veoma razjedinjena. No, to ne znači da je Srbija osuđena na neuspeh, niti da je Turska predodređena za promenu režima, ili da će redemokratizacija Mađarske prevladati na duži rok.

Vujo Ilić

Univerzitet u Beogradu

Obojene revolucije, nekad i sad: Suprotstavljeni okviri i osporavani izbori

Govoriću o obojenim revolucijama, šta su nekada značile, šta znače danas, i o dva suprotstavljena okvira u vezi sa osporavanim izborima. Prateći literaturu, pozicioniram obojenu revoluciju kao niz događaja između demokratskih tranzicija posle 1989. godine i Arapskog proleća 2011. godine, koncentrisanih u postsocijalističkoj Evropi i Evroaziji. Ono što ovaj niz događaja razlikuje od prethodnih i kasnijih jeste to da se radilo o promenama režima koje su podrazumevale masovnu demokratsku mobilizaciju s ciljem obezbeđivanja demokratskih ishoda, odnosno izbornih ishoda, po okončanju izbora.

Suprotstavljeni načini uokviravanja bili su prisutni i tada, tokom obojenih revolucija. Ipak, dobili su na većoj težini u poslednjoj deceniji, naročito od kada su revolucije okončane 2011. godine, a ja se fokusiram na dva takva okvira. Nazvao sam ih emancipatorski i konspirativni, mada nisam potpuno zadovoljan ovim nazivima.

Najpre ću govoriti o emancipatorskom okviru. Rekao bih da je bio dominantan u periodu od 2000. do 2011. godine, od izbora u Srbiji do izbora u Rusiji 2011. godine. Centralna tvrdnja ovog okvira jeste da čak i u autoritarnim režimima, osporavani izbori mogu omogućiti demokratizaciju putem pravnih institucija i građanske mobilizacije. Ova centralna tvrdnja smešta mogućnost delovanja prvenstveno u domaće okruženje. Reč je o strankama, građanima i domaćim institucijama. Postoje važne transnacionalne mreže koje ovim akterima pomažu, kroz monitoring i difuziju praksi, ali one ne određuju ishode. Građani i stranke su ti koji utiču na ishode.

Putanja delovanja unutar ovog okvira prilično je jasna, i mislim da svi znamo kako funkcioniše. Postoji posmatranje ili monitoring izbora, razotkrivanje izbornih manipulacija, pravno osporavanje i mirni protesti, koji dovode do ustupaka onih koji su na vlasti ili pregovora o ponovnom glasanju. Jezik koji se obično koristi u ovom okviru jeste „odbrana glasa” i „moć naroda”. Ako pogledate publikacije organizacije Kanvas, koja je bila deo međunarodnog promovisanja demokratije u tom periodu, ove fraze doslovno stoje na koricama njihovih priručnika.

Postoji i drugi okvir koji je bio prisutan i tada, ali je dobio na težini nakon 2014. godine i Majdana u Ukrajini. Centralna tvrdnja ovog okvira jeste da su masovni protesti deo spolja organizovane promene režima koja podriva državni suverenitet, dakle, da se moć delovanja nalazi van zemlje,

a da su svi domaći akteri instrumenti stranih sponzora. Strani sponzori su države, međunarodne organizacije ili međunarodne nevladine organizacije, i oni određuju ishode ukoliko ih legitimne vlasti države u tome ne spreče.

Putanja delovanja unutar ovog okvira takođe nam je poznata. Postoji određeni politički spor ili sukob koji prethodi izborima. Demonstranti u tom sporu označeni su kao deo obojene revolucije. Oni se kroz ovaj okvir sekuritizuju, što znači da, budući da su uključeni u navodne antidržavne aktivnosti, mogu biti suočeni s različitim sankcijama, ograničenjima u radu, zabranama udruživanja, negativnom medijskom kampanjom i slično. Ovo uokvirivanje zapravo povećava prednost onih koji su na vlasti na narednim izborima. Kao što možeda se vidi, postoji nekoliko ključnih razlika, uključujući to da je jedan okvir postizborni, a drugi predizborni. Tipičan jezik koji se koristi, umesto „odbrane glasa” i „moći naroda”, je – „hibridni rat”, „strano mešanje” i slično.

Zašto su ovi okviri važni danas? Rekao bih da postoje dva glavna razloga. Jedan je analitička jasnoća, jer želimo da stvari nazivamo terminima koji ih dobro odražavaju. U toj perspektivi, verovatno postoji nešto istine u konspirativnom okviru, jer uvek postoji neko strano mešanje. Ali, rekao bih da je, kada pogledamo sve primere obojenih revolucija od 2000. do 2011. godine, domaća moć delovanja uvek bila sasvim evidentna, pa i dominantna. Dozvolite mi da navedem nekoliko primera u prilog tome.

Ko je određivao ishode obojenih revolucija? Pojednostaviću donekle, ali želim da ponudim prikladnu ilustraciju. Na prvim izborima u ovom nizu, u Srbiji 2000. godine, to je bio Savezni ustavni sud. U Gruziji 2003. godine, Vrhovni sud je poništio rezultate parlamentarnih izbora. U Ukrajini 2004. godine, Vrhovni sud je poništio drugi krug izbora i naredio ponovljeno glasanje. Godine 2005, Vrhovni sud Kirgistana je, na proceduralnim osnovama, poništio odluku Izborne komisije o registraciji poslanika, što je izazvalo institucionalnu krizu. U Moldaviji 2009. godine, Ustavni sud je proglasio izbore zakonitim, ali nije bilo parlamentarne većine, pa su raspisani novi izbori, što je dovelo do promene režima. Počevši od Srbije 2000. godine, u svim ovim slučajevima, upravo su domaće pravne institucije te koje određuju ishod osporavanih izbora.

Možemo postaviti razna pitanja o tome zašto se to događa. U tim institucijama su ljudi koji su, u autoritarnom kontekstu, verovatno tamo jer su bili lojalni režimu. No, oni su i racionalni akteri koji skeniraju svoje okruženje i vide kuda se stvari kreću. I to svakako utiče na način kako oni određuju ishode. I ako pogledate slučajeve s negativnim ishodima, Belorusiju 2006. godine, Jermeniju 2008. godine, Rusiju 2011. godine, a mislim da tu spada i Azerbejdžan, ponovo domaće institucije potvrđuju izborne ishode, čak i kada postoje ozbiljne optužbe i sporovi u vezi s tim izborima. To

je ono što pokušavam da kažem o prvoj stvari. Centralna tvrdnja drugog okvira jednostavno nije tačna.

No, što je još važnije, upotreba konspirativnog okvira nema samo analitičke, već i preskriptivne efekte. Baš kao što su uspešne demokratske tranzicije uticale na širenje određenih znanja i podizale očekivanja u pogledu izbora u hibridnim režimima, konspirativni okvir takođe utiče na učesnike u izbornoj utakmici. On mobiliše stranke na vlasti da preduprede izborne izazove, a literatura pokazuje da se to sve više koristi. Ovaj okvir se koristi u poslednjih petnaest godina, i razumemo zašto, ali nemamo dovoljno podataka o njegovim efektima.

Tvrdio bih, i jasno je da je ovo tek konceptualna skica, da bi se efekti konspirativnog okvira mogli manifestovati na dva načina. Jedan je direktan (već sam pomenuo kako funkcioniše) – diskvalifikovanjem aktera iz izborne utakmice po osnovu bezbednosti ili državnog interesa. Možda još važnije je posredno, smanjivanjem podrške opoziciji ili izazivačima na izborima, jer oduzima moć delovanja narodu. Ako ljudi počnu da veruju da do promene režima može doći samo kada spoljašnji akteri to odluče, to ih navodi da preispitaju da li žele da budu deo toga i da li to ima smisla. Kada se ovaj okvir koristi, dolazi do određenog smanjivanja opozicione mobilizacije.

Kako bi se ovo testiralo? Rekao bih, na dva načina. Jedan bi bio komparativno ispitivanje obrazaca upotrebe ovih okvira. Kada se ovaj okvir koristi? Na koga se primenjuje? U kojim okolnostima? Jer, kao što smo već spominjali, to se ne dešava samo pred izbore, već i tokom čitavog perioda između izbornih ciklusa.

Druga stvar bi bila identifikovanje efekata, kauzalna analiza: kako birači reaguju kada su izloženi emancipatorskom ili konspirativnom okviru? Iz različitih anketa znamo da mnogi ljudi ne veruju baš u ovu priču. Ove godine sprovedena je anketa koja je pokazala da 30 posto stanovnika Srbije veruje da su studentski protesti deo obojene revolucije. Ali, šta je s onih 70 posto? Oni su čuli tu poruku, ali joj ne veruju. No, kako to na njih utiče? To bi bilo zanimljivo saznati.

Ludvika Vlodek

Univerzitet u Varšavi

Osporavani izbori u Centralnoj Aziji

Želela bih da govorim o parlamentarnim izborima u Kirgistanu u oktobru 2020. godine i da ih smestim u širi kontekst izbora u Centralnoj Aziji. Naravno, da bi izbori uopšte bili osporavani, ljudi moraju imati nade povezane

sa izborima. Ako nemaju nikakva očekivanja, ne protestuju protiv rezultata za koje smatraju da su falsifikovani.

Kirgistan je nekada bio jedina zemlja u regionu sa izvesnim političkim pluralizmom. To se promenilo 2021. godine, ali do te godine u Kirgistanu su postojali stvarni politički sukobi i različite političke partije koje su se međusobno nadmetale. Sve to bez nezavisnog pravosuđa i uz relativno slabe medije, ali ipak, u poređenju sa drugim zemljama u regionu, Kirgistan je bio znatno demokratičniji, nije uvek bilo očigledno ko će pobediti na izborima.

Izbori o kojima želim da govorim održani su tokom pandemije, u oktobru 2020. godine. Kovid je zaista pogodio društva u Centralnoj Aziji, uključujući i Kirgistan. Država je potpuno podbacila, bolnice su bile prepune, ljudi nisu dobijali adekvatnu pomoć. To je ponovo probudilo interesovanje ljudi za politiku.

Neposredno pre izbora formirana je Reformska partija. Njeni članovi bili su relativno mladi i dobro obrazovani ljudi, što nije baš tipično za politički život u regionu. Mnogi od njih bili su aktivisti, članovi nevladinih organizacija. Mnogi su koristili različite grantove i stipendije na Zapadu pre nego što su ušli u politiku. Predsednica partije bila je Klara Sooronkulova. Pre toga je bila sudija Ustavne komore Vrhovnog suda.

Upravo su Reformska partija i njeni birači započeli proteste nakon izbora. Oni su prvi izašli na ulice. Oni su prvi pokrenuli kampanju na društvenim mrežama. Ali vrlo brzo su te proteste preuzele druge društvene grupe koje nisu imale nikakve veze sa tim relativno mladim, dobro obrazovanim ljudima iz urbane srednje klase. Posle dva dana protesta, Izborna komisija je priznala da izbori nisu bili poštjeni. Ono što se kasnije dogodilo nije imalo nikakve veze sa onim što su inicijatori protesta želeli. Čak bih rekla da to nije imalo nikakve veze sa demokratijom.

Proteste su preuzele grupe povezane sa klanovskom politikom u regionima. Podržavali su ih biznismeni povezani sa politikom. Te mase su počele da oslobađaju zatvorenike. Jedan od oslobođenih zatvorenika bio je sadašnji predsednik Sadir Žaparov.

On nije imao nikakve veze sa miljeom Reformske partije. Bio je na čelu jednog antikorupcijskog tela tokom vladavine Kurmanbeka Bakijeva (2005–2010) i bio je zatvoren 2017. godine zbog postupaka koje je preduzeo nekoliko godina ranije. Protestovao je za nacionalizaciju rudnika zlata Kumtor. Njegova agenda bila je nacionalistička i izrazito populistička.

Gotovo odmah nakon izlaska iz zatvora izabran je za premijera, bez kvoruma, od strane starog parlamenta, koji se okupio na potpuno drugoj lokaciji jer je njegova zgrada bila uništena tokom protesta. Zapravo, niko ne dovodi u pitanje činjenicu da je Žaparov izabran za premijera neustavno.

Kasnije je podneo ostavku i najavio da će se kandidovati za predsednika. Prethodni predsednik, Soronbaj Žeenbekov, podneo je ostavku tokom protesta. Upravo je Žaparov započeo ovaj antidemokratski zaokret u Kirgistanu.

Ono što je najzanimljivije u celoj priči jeste da su proteste inicirali ljudi koji su verovali u demokratiju. Tokom studija i boravka na stranim stipendijama, učeni su da izbori imaju značaj. Obučavali su ih evropski nevladini akteri i pokušali su da primene ono što su naučili u Kirgistanu. Ali njihove proteste preuzele su tradicionalne interesne grupe u Kirgistanu, koje odvek utiču na politiku u toj zemlji.

Promena vlasti u Kirgistanu 2020. godine nema nikakve veze sa takozvanim obojenim revolucijama. One uspešne sprovodilo je civilno društvo. Tako je bilo u Gruziji 2003. i u Ukrajini 2004. godine. U Kirgistanu je civilno društvo bilo suviše slabo da bi imalo presudan značaj.

Intelektualci koji su započeli proteste bili su na neki način odvojeni od društva. Bili su slabi jer nisu imali podršku u regionima. Na kraju krajeva, politika u Kirgistanu u velikoj meri povezana je sa klanovskim sistemom. Bez takve podrške ništa ne može da se dogodi.

U jesen 2020. godine došlo je do promene vlasti u Kirgistanu. Pojavio se novi snažni lider. Žaparov je izabran za predsednika 2021. godine; promenio je ustav i započeo antidemokratski zaokret. Paradoks je u tome što je na vlast došao zahvaljujući određenim demokratskim nadama koje je delio deo društva, ali je nakon dolaska na vlast bio prvi koji je ugušio te nade u demokratske promene.

Marko Kmezić

Univerzitet u Gracu

Osporavani izbori u kontekstu promovisanja stabilitokratije od strane EU

Zahvaljujem organizatorima na organizovanju ove radionice i na pozivu. Kada sam razmišljao o zadatku, razmišljao sam o osporavanim izborima, a moja prva ideja bila je da rasvetlim drugi deo slagalice. Nekoliko puta smo ovde čuli pitanje da li angažovanje Evropske unije (EU) zapravo funkcioniše tamo gde za to nema domaće podrške. No, moje pitanje je donekle obrnuto: kakve su šanse da protesti i demokratske građanske inicijative zapravo funkcionišu u kontekstu bez međunarodne podrške?

Fokusiram se na studiju slučaja Srbije. Razmatram autoritarni zaokret Srbije, istovremeno kritički procenjujući nedovoljnu uključenost EU u demokratske procese u toj zemlji. Da bih pripremio teren, počecu od onoga što je rečeno na prvoj sesiji: kriza demokratije nije inherentna Balkanu niti

samoj Srbiji. Demokratija se suočava s izazovima širom sveta, pa tako i u Srbiji, a situaciju dodatno pogoršava niz tekućih oružanih sukoba koji preoblikuju globalni politički poredak i doprinose krizi demokratije.

U Srbiji imamo režim pod predsednikom Aleksandrom Vučićem, koji je uspeo da sekuritizuje građane i građansko angažovanje, delegitimiše izborne procese nakon nekoliko izbornih ciklusa, uvede nove oblike masovnog nadzora i, uopšte uzev, podstiče represivniju politiku prema građanima. Problem s ovakvim stanjem u Srbiji je što autokratski karakter srpskog režima nije tek prolazna disfunkcija ili kriza demokratije, već pre stabilan i ukorenjen tip režima koji Srbiju smešta na dno političkog kontinuuma, od liberalne demokratije do otvorenog autoritarizma.

Ovo se može dobro povezati s Natašinim pitanjem o tome kada i kako se građani angažuju. Ono što ja uočavam, na komparativnoj skali, u Severnoj Makedoniji i u Srbiji danas, ponekad poprima oblik prelomnog trenutka koji se ne može predvideti. I očigledno znamo koji je bio prelomni trenutak u oba istraživana slučaja, i da se dogodio u Srbiji. Kao odgovor na taj prelomni trenutak i na uočen autoritarni zaokret, sada imamo niz protesta u zemlji koji traju više od godinu dana i predstavljaju najozbiljniji izazov trinaestogodišnjoj vladavini Aleksandra Vučića do danas.

Ne možemo tvrditi da tokom ovih trinaest godina nije bilo ozbiljnih protesta, „1 od 5 miliona”, „Srbija protiv nasilja” i slično. No, ovi protesti se fundamentalno razlikuju od prethodnih po obimu, prisutnosti u celoj državi, taktikama i centralnoj ulozi studenata. Ali i dalje, ključno pitanje je kako ovi protesti mogu dovesti do promene u Srbiji? Znamo studentske zahteve, znamo zahteve demonстранata, ne samo za izborima, već i za tim da institucije funkcionišu u skladu s ustavom. No, to se ne događa bez blagoslova predsednika koji kontroliše ključne institucije u zemlji.

U osnovi, režim Aleksandra Vučića fundamentalno je nedemokratski, ne može obnoviti vladavinu prava a da time ne ugrozi sebe, i ukoliko bi to učinio, veoma teško bi opstao. Na osnovu toga, a ovo nije hipoteza, već zaključak, mogući bliski izbori definitivno će biti osporavani. A na osnovu teorije, ili preciznije, „sendvič-pristupa” Ivana Krasteva, koji se primenjuje i u teoriji demokratizacije, prema kojem je potrebna podrška demokratskim procesima odozgo i odozdo, u Srbiji se sada javlja veoma snažna građanska inicijativa. Ovaj pristup odozdo definitivno postoji, ali gornji deo sendviča potpuno nedostaje. I veoma je razočaravajuće što nedostaje.

Deo problema u Srbiji nastao je delom zbog, blago rečeno, letargičnog odgovora EU na situaciju u regionu. Vidimo da EU nastavlja svoju politiku stabilitokratije. Režimi osciliraju između autokratije i demokratije, a podržavaju ih strani akteri koji ne uspevaju da priznaju to stanje i nastavljaju da

sarađuju s ovim režimima uprkos njihovoj autokratskoj prirodi. Na takav način, EU neposredno i učvršćuje nedemokratski režim u sferi svog uticaja.

Evropske integracije se većinom percipiraju kao primarni mehanizam za jačanje demokratije i stvaranje pravnog okvira u kojem bi države funkcionisale u skladu sa vladavinom prava. Početna ideja, da će postepeni proces pristupanja doprineti procesu reformi i ojačati demokratiju, u velikoj meri je doživela neuspeh tokom protekle decenije, jer Srbija je zemlja kandidat za članstvo od 2014. godine, i, prema demokratskim indeksima poput *Freedom House*, *BTI* i sličnim, ne smatra se liberalnom demokracijom. Od te godine, nasuprot pretpostavci o demokratskoj konverziji kao neposrednoj posledici približavanja EU, situacija se nije poboljšala, naprotiv, pogoršala se.

Takođe je jasno da do pristupanja neće doći bez demokratskih promena. Još jedni namešteni izbori u zemlji samo bi učvrstili autoritarni režim i dalje normalizovali politiku neodgovornosti i nekažnjivosti za gruba kršenja ljudskih prava i izborne legislative. Zbog toga je presudno uspostaviti princip odgovornosti i izravnati teren pre prevremenih izbora. Tu vidim ulogu EU kao potencijalno ključnu. EU ima neformalne mehanizme za to, i ima veoma dobar primer kako bi mogla da postupi. Nebojša je pomenio Severnu Makedoniju kao malu zemlju u kojoj je EU 2015. godine prevagnula odnos snaga u korist opozicije nasuprot duboko autoritarne i korumpirane vlasti Nikole Gruevskog, uprkos njegovoj безусловnoj saradnji s EU u pitanjima poput zaustavljanja ilegalnih migracija duž tzv. „Balkanskog koridora”.

Angažovanje EU u periodu 2014–2015. godine u političkoj krizi Severne Makedonije, predstavlja obrazac za EU politike u Srbiji danas. Sećam se da se EU veoma nevoljno uključila u slučaj Severne Makedonije, i to tek nakon dugog oklevanja. No, kada se komesar Han angažovao, stvari su se brzo pokrenule s mrtve tačke. EU je promenila unutrašnju dinamiku u toj zemlji, koristeći svoj uticaj kako bi otvorila izlaz iz političke krize, zasnovan na kriterijumima pristupanja EU i izveštajima Rajnharda Pribea, koji su izrazili zabrinutost u pogledu temeljnih načela vladavine prava. Ovi jasni principi pokazali su se delotvornim uprkos tome što Severna Makedonija tada još nije otpočela pregovore o pristupanju EU, nije imala status pregovaračkog kandidata za članstvo, i bila je jednostrano blokirana na putu ka članstvu od strane Grčke.

Moglo bi se očekivati da će EU replicirati ovo dostignuće u Srbiji, posebno s obzirom na to da je Srbija zemlja kandidat za članstvo u EU. Ali, zašto do sad nije, šta su najveći problemi? I zašto do sada u Srbiji nije došlo do „makedonskog scenarija”? Rekao bih da za delotvorno angažovanje EU, uostalom i da bi se EU uopšte angažovala, postoje dva ključna preduslova,

i jedna poteškoća sa kojom se suočavamo. Navešću ih, i rekao bih da bi kockice mogle da se poklope u prilog njihovom ostvarenju.

Prvi je onaj koji sam već pomenuo: EU se neće angažovati sama od sebe, za to je potrebno domaće okruženje, a to je nešto što veoma jasno vidimo u Srbiji tokom protekle godine, uglavnom kroz studentske i građanske proteste koji traju već više od godinu dana. Isto se dogodilo u Makedoniji: protest i obojena revolucija trajali su mesecima i godinama. Dakle, to je prvi preduslov.

Drugo, EU se angažuje kako bi možda prevagnula ravnotežu na vagi ili pomogla u postavljanju pravila, ali mora da zna ko je glavni sagovornik. Očigledno, u Srbiji je drugačija situacija nego u Severnoj Makedoniji ili u drugim zemljama. Politička opozicija u Srbiji je strašno fragmentirana, gotovo nepostojeća. Zrak novog svetla dolazi od još uvek neobjavljene studentske liste, koja, prema brojnim relevantnim izvorima i nezavisnim analizama, ima realne šanse da se suprotstavi režimu, na izborima koji možda neće biti pošten, ali to je već druga priča.

Stvar je u tome da bi iznošenje liste, ili bar nekih imena, pomoglo u kontekstu međunarodnog angažmana, jer bi tako mogli komunicirati s međunarodnom javnošću, dok bi na domaćem planu to moglo biti kontra-produktivno, jer bi ta imena i lista očigledno usmerili medijsku kampanju i sve ostalo. Tako da nije jednostavno odlučiti šta učiniti i kako nastaviti, ali mislim da je ključno da se studentska lista, kao i studenti šire, međunarodno angažuju.

I konačni preduslov je pravosudna situacija, ali ovde ću stati, i relativna autonomija nezavisnih državnih institucija koje će izvesno trpeti veliki pritisak nakon zatvaranja biračkih mesta u Srbiji, kada će, izvesno je, biti neophodno braniti institucionalnim sredstvima izbornu volju građana Srbije.

Fernando Kasal Bertoa

Univerzitet u Notingemu

13 preporuka za period posle tranzicije

Zašto sam sastavio ove predloge? Već sam pomenuo da verujem da je opoziciji potreban jasan program. Nije reč o tome da se bude protiv Vučića ili za promenu režima. Reč je o tome da se ljudima kaže šta nameravate da uradite. Mislim da se to uklapa u ovaj optimizam, u tu ideju da smo ozbiljni u onome što radimo. Nije reč o tome da jednu vladu zamenjujemo drugom. Reč je o tome da imamo demokratsku budućnost.

Takođe, verujem da u životu ponekad moramo da se borimo ne direktno, već posredno. I usmeravanje pažnje na određene teme koje nisu direktno

povezane s ovim dihotomijama, da li smo demokratija ili ne, da li glasamo za Vučića ili ne, izuzetno je važno. Znam da postoje rasprave o tome da li treba da se formiraju političke stranke, a trebalo bi definitivno da se formiraju, jer mislim da istorija pokazuje da neće biti drugog izbora nego da se osnuje politička stranka. Ja dolazim iz Španije, i, kao što znate, i mi imamo različite vrste pokreta, za koje je jedini izbor bio, iako to nisu želeli, osnivanje političke stranke, ako su želeli da imaju ikakvu mogućnost uticaja. Uzmite Podemos, koji je trenutno bez budućnosti, ali to je iz drugih razloga.

Fokusiranjem na ove jasne tačke, bili bi dobro pozicionirani da postanu snažna politička stranka. To je preduslov, a sada o samim preporukama. U svojoj knjizi koju je objavio *Oxford University Press* 2021. godine, jasno sam pokazao da su političke stranke u Srbiji slabe, kako organizaciono, tako i u pogledu povezivanja s društvom. Prisutno je mnogo personalizacije. Reč je o „preduzetničkim strankama”, kako ih naziva Nikol Bolejer. Ovo ima važne implikacije po stabilnost stranačkog sistema, koji je nekoherentan, posebno u poređenju s drugim, čak i unutar regiona. U toj knjizi sam pokazao koliko je ovaj stranački sistem važan za konsolidaciju demokratije. Putanja deluje jasna.

Kada imamo ovaj preduslov, čemu ove preporuke? Zato što je u Srbiji važno olakšati partijsku socijalizaciju, kako bi se izbegla personalizacija. Mislim da ovde postoji važna boljka partijske politike. Potrebno je unaprediti unutrašnju partijsku demokratiju, jer demokratsku zemlju na sistemskom nivou možete imati samo ako imate demokratske stranke. Treba negovati stabilan stranački sistem, povećati rodnu ravnopravnost, ojačati antikorupcijske mere, i garantovati transparentnost. Mislim da je jedna od stvari koja je takođe bila veoma uspešna, ne u smislu promene režima, već u smislu smene vlasti, bilo usmeravanje fokusa na borbu protiv korupcije kao izvor snažne mobilizacije.

Pošto sam sve ovo rekao, u osnovi razmišljam o periodu posle tranzicije, ali, kao što sam pomenuo, ovo mora biti jasno već sada. Studentski pokret ili neka nova politička stranka već sada predlaže promene za budućnost, jer to osnažuje profilisanje i podstiče optimizam – a to je poželjno. Kasnije ćete možda dobiti manje od predloženog, ali na početku morate da želite sve. Morate postaviti ciljeve veoma visoko.

Pre svega je važno da se u Srbiji promeni celokupan tip režima. Smatram da je „prvobitni greh” u Srbiji bio direktno biranje predsednika. To nije stvorilo jasnu ravnotežu, što bi inače bilo poželjno. Drugo, znamo da izbori možda nisu demokratski, ili barem nisu toliko demokratski koliko bi trebalo da budu. Ni to ne rešava problem. Takođe, ovaj problem je podstakao personalizaciju i, po mom mišljenju, negativno uticao na institucionalizaciju

političkih stranaka, što sam jasno pokazao u članku objavljenom prošle godine u *British Journal of Political Science*.

Prošle nedelje sam govorio u Mongoliji, gde sam izložio poglavlje iz svoje nove knjige koju je objavio *Cambridge University Press* o istoj temi, ali u azijskom kontekstu. Dakle, rezultati su izuzetno robusni. Parlamentarizam može imati mnoge druge probleme, ali ima pozitivne efekte koji su odsutni kod semiprezidencijalizma. Čak i sa slabijim predsednikom, ovo je problem. Na primer, i poljski slučaj pokazuje kako polupredsednički sistem može istovremeno i sprečiti i olakšati promenu režima. Poljski predsednik može staviti veto na svaku pojedinačnu zakonodavnu promenu, a opozicija trenutno nema neophodnu većinu. To je prva stvar.

Druga stvar je da bi bilo važno izvršiti određene promene izbornog sistema. Zaista verujem da u Srbiji ima previše stranaka. Ima previše „taksi-stranaka”, kako ih nazivam. Previše stranaka u parlamentu. Ja sam za olakšavanje osnivanja stranaka, ali ipak nisam za olakšavanje ulaska stranaka u parlament. To su dve potpuno različite stvari, jer u parlamentu postoji previše beskorisnih stranaka, što je važno. I tu su, kao što sam pomenuo, promene u veličini izbornih jedinica koje treba razmotriti, i možda povećanje izbornog cenzusa na 5 posto, kao što je urađeno u Nemačkoj. Mislim da bi to stranački sistem učinilo razumljivijim za sve i favorizovalo razumnije stranke.

U vezi s tim, čak i ako izgleda kao protivrečnost u pojmovima, ali nije, Srbija je jedna od najrestriktivnijih zemalja u OEBS regionu kada je reč o osnivanju političkih stranaka, jer za to zahteva 10.000 potpisa. Imate samo 6,5 miliona birača. To vas svrstava uz Kazahstan, ili uz neku od drugih nedemokratskih zemalja, kada je reč o osnivanju političkih stranaka. Verujem da treba da se olakša promocija stranaka – i nisam s^{am} u tome: kada pročitate smernice Venecijanske komisije, OEBS ili EU o regulisanju političkih stranaka, one bi podržale moje upravo izneto razmišljanje. Za dobru demokratiju treba malo tržišne ponude i potražnje. Pomenuli ste ponudu i potražnju ranije. Ponuda može biti dobra, ali ako potražnja nije, ove stranke neće ući u parlament niti biti uspešne.

Ranije sam pomenuo važnost unutrašnje demokratičnosti političkih stranaka. Čitao sam Zakon o političkim strankama u Srbiji. Ne pominje ništa o takvim obavezama političkih stranaka, a to je nešto na šta međunarodni standardi i dobra praksa jasno ukazuju. Takođe sam radio studiju za OEBS/ODIHR u kojoj sam mapirao etičke kodekse stranaka u 25 zemalja OEBS regiona, obuhvativši 90 političkih stranaka. U Srbiji je bilo šest političkih stranaka. Samo jedna trećina srpskih političkih stranaka uopšte ima kodekse ponašanja. To je povezano sa onim što sam ranije govorio o važnosti unutrašnje demokratičnosti političkih stranaka. Na primer, u Španiji

je za sve političke stranke obavezno da imaju kodekse ponašanja, a to ima važne implikacije, ne samo u smislu činjenja stranaka demokračićnijim, već i, na primer, u pogledu drugog aspekta koji sam ranije pomenuo: rodne ravnopravnosti. Zbog razmera zloupotreba usmerenih prema ženskim kandidatkinjama i članicama u mnogim političkim strankama, posebno u društvu u kojem dominiraju muškarci, poput Srbije i velikog dela postkomunističke Evrope, situacija je problematična. Tamo gde postoji kodeks ponašanja, žene imaju mehanizme da se bore protiv toga.

Na kraju, završiću ovim. Znam da je promenjen Zakon o finansiranju stranaka, to je bilo pre tri godine, otprilike. Ali smatram da i dalje postoje važna pitanja koja treba rešiti. Na primer, Srbija je jedna od retkih evropskih zemalja koje ne obezbeđuju javno finansiranje vanparlamentarnim strankama. I ovo je, ponovo, suprotno dobroj praksi u tom pogledu. Stvar je u tome da, ako, na primer, povećate izborni cenzus na 5 posto, i dalje možete zadržati prag za finansiranje na 3 posto, što znači da i dalje olakšavate preživljavanje izborno relevantnih stranaka.

Što se rodne ravnopravnosti tiče, Srbiji, kao i mnogim drugim zemljama, premda broj zemalja koje uvode ove reforme eksponencijalno raste, nedostaje pravilna raspodela javnog finansiranja kojom bi se podsticalo angažovanje žena u politici, ali i mladih. Štaviše, ako ste studentski pokret, to je ono što biste mogli da podstičete. Na participaciju i angažovanje mladih, naravno, i žena, često utiče to što ne poseduju sredstva za učešće u politici. Zbog toga je to važno.

Treba imati u vidu i zabranu korporativnih donacija. Smatram da u politici oligarsi i kompanije ne bi trebalo da imaju nikakvu ulogu. Uvek govorim da korporacije nikada nisu donatori. Prvo, zato što korporacije nikada neće imati javni interes, one misle samo o sopstvenim interesima. Drugo, ako razmišljate o demokratiji, „jedna osoba, – jedan glas”, a potom dozvolite korporativne donacije, u stvarnosti dopuštate jednoj osobi dve donacije, jednu kao pojedinac, drugu preko kompanije.

I poslednja stvar koju bih želeo da spomenem jeste uvođenje ograničenja potrošnje i unapređenje transparentnosti i efikasnosti finansijskog sistema, što je takođe veoma važno.

Priredili *Vužo Ilić i Tara Tepavac*